

HAUSNER GÁBOR

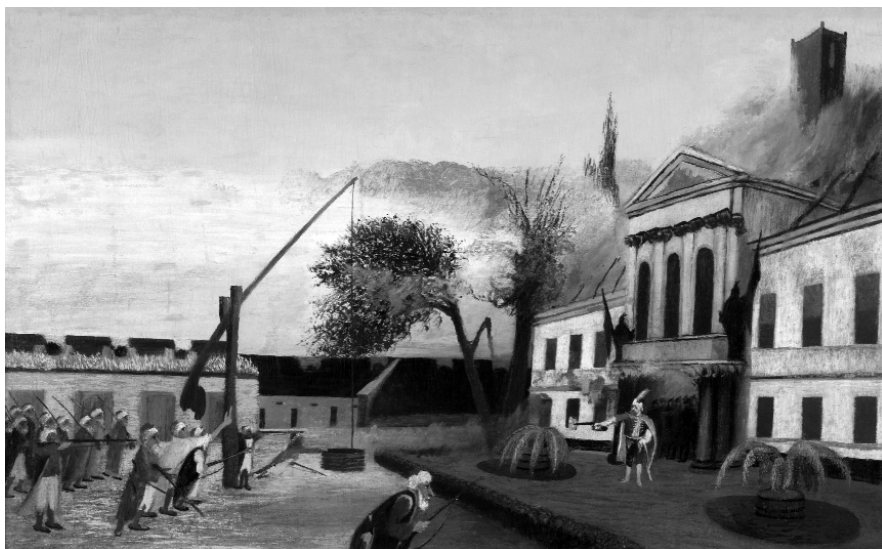
CSONTVÁRY ZRÍNYI KIROHANÁSA CÍMŰ KÉPE IRODALMI KERETBEN

„csúful összevő föstött múltat, mesét, jelent,
posztmodern módira mindent össze kevert”

HORVÁTH VIKTOR

■ A művészettörténeti irodalom meglehetősen ellentmondásos Csontváry Kosztka Tivadar 1903-ban festett, *Zrínyi kirohanása (Szigetvár ostroma)* címmel számon tartott festményének¹ megítélésében, s állítólag maga a művész sem volt vele maradéktalanul elégedett. Mindenesetre kiállításra sosem vitte, s halála után a gácsi gyógyszertár padlásáról került elő.²

Napjainkban azonban egyre többeket foglalkoztat az a kérdés, amelyet Horváth Viktor, a 2012-ben az Európai Unió Irodalmi Díját elnyert fiatal prózaíró tett fel: Csontváry „hogya a túróba gondolta ezt a mázsolmányt? Felemelhetetlen. Ha meg mégis felemeljük, ellebeg.”³ Az érdeklődés feltámadását és az új szakmai megközelítéseket jelzik Drescher J. Attila, Aknai Tamás, Horváth Róbert, Füzi Izabella, Török Ervin, Peternák Miklós, Tüskés Gábor és Bellák Gábor megnyilatkozásai,⁴ valamint a kortárs magyar széppróza néhány jeles alkotójának figyelme a festmény iránt.

Táj és történelem

■ Csontváry festői pályája kezdeti, útkereső korszakának ez az egyetlen festménye, amelyet nem utazásai közben, hanem itthon Magyarországon festett. Még Jajcában tartózkodott, amikor – levelei tanúsága szerint – két új téma és motívum kezdte iz-

gatni: Zrínyi kirohanása és a Hortobágy pusztja.⁵ Hazatérve, 1903 nyarán elutazott Szigetvárra, ahol történelmi csataképéhez ihletet és motívumokat keresett.

A szcena Csontváry Szigetvárot jártakor azonban kiáltó ellentétben állt a historiában olvasottakkal és a történelmi festészet olyan nagy hatású műveivel, mint Peter Krafft, Székely Bertalan vagy épp Csontváry mestere, Hollósy Simon Zrínyi Miklós hősi önfeláldozásáról született, heroikus pátosú festményei. Csontváry monográfusa, Németh Lajos szerint a poros kisváros lehangoló látványa lepasszította a festő ambícióját, aki hamarosan el is utazott Szigetvárról.⁶

A nagyszerű múlt-kisszerű jelen ellentétét már egy 1837-ben, az *Athenaeum* című lapban megjelent naplórészlet is megfogalmazta. Sissay aláírású írója a cs. kir. hadsereg magyar tisztjeként egy csapat újonccal Nápolyba „a cs. kir. foglalmányi (occupatioi) sereghez” tartva, az útibiztos utasítására Szigetvárra tér. Ezt így írja le: „»Micsoda Sziget ez?« kérdem. »Zrínyi Szigetára!« felel szembe-tűnő nemzeti önérzettel. E’ szavak varázsigékként hatának belsőmre. A’ hazafi ’s katona felébredt bennem, ’s megtámadá a műkedvelőt. »Nyomorult, lobbantá érzésem szememre, magyar fegyverhordozó tagja vagy-e azon seregnek, mellyben Zrínyi vitézkedett? Esküdt követője azon zászlónak, melly alatt halt? ’s lelked nem méltatva hazád’ classicus helyeit, a’ külföld’ tájain mereng, a’ művészet művein, midőn itt cselekvés, hazafiúi feláldozás, a’ legnagyobb emberi tett áll előtted. Pirulva vonám el figyelmemet andalgásom’ eddigi tárgyairól; Zrínyi hős alakja áll előttem, Sulimáné, Alapyé. Ali Portuké, ’s Szigetvár’ ostromfűste elborítá szemem előtt Olaszország’ egész műdicsőségét.

Szigetre érvén, sebesen elszállásolám újoncaimat, ’s... egyenesen a vár felé indulék. Odaérvén megilletődésem leírhatatlan vala. Erősséget jöttem szemlélni, hatalmast, melly a világ egykori legdiadalmasabb császárnak ellenállott, ’s – ki kell mondanom gondolatimat – egy dióhéjat. Egy egérylukat találék, melly első pillanatra minden eszméimet, minden hiedelmemet megzavará. »Ez, kiálték fel ál-mélgodva, vagy nem a Zríny’ Szigetvára, vagy ha az, akkor mind azon nagy és csodálatos dolgok, mellyek e’ helyről regéltetnek, pusztja mesék: mert hogy egy ember maroknyi néppel, akár mi oroszlán legyen is az, ezen dióhéjat a’ kelet’ akkoron legrettentőbb, szelleme hősi korában álló hatalma ellen védelmezhetne volna – ezt, ’a’ história akár minő tanúbizonysága mellett, velem ugyan senki nem fogja elhíttetni.«

Azonban pontosabb nyomozás után meggyőződém, hogy az a’ mi Szigetvárból még most áll, csak a fellegrvár’ belső négyszöge, az új- s óváros falai nem léteznek többé; a’ fellegrvár’ külső erősítményei sem, ámbár nyomaik észrevehetőek, de ha magunknak az egész erősséget is, mint az hajdan álla, képzeljük, mocsárok középett, hol most zombékos róna terül el, az egész mind a’ mellett olly kised, szűk és csekély, hogy a’ pusztja anyagi erő számítását e’ történet magyarázatára egyáltaljában elégtelennek találjuk, ’s hihetlenségünk minden históriai tanúbizonysággal szemközt, itt a hely szívében győzhetetlen marad, míg a’ morális minden számításokat megvető erőhöz nem folyamodunk.”

A leírás további része sem érdektelen témánk szempontjából, mivel a szerző útja a vár után a szigetvári plébániatemplomba vezetett, „Zrínyi’ halála festményének megtekintésére. E’ tárgy itt... vallási szempontból van előadva: Zrínyi halálra sebesítve haldokló félben egy töröktől megragadtatik, jobb keze egy másiknak üstökét még tartja ugyan, de töredező szem már segítséget csak az égben keres. Ezen előadás, mellynek gondolatja ’s kivitele száztól előttem ’s utánam megelégedéssel szemléltetett ’s szemléltetendik, engem a legmélyebb megvetéssel tölte el, Zrínyit haldokló félben ábrázolni, midőn teste az ellenség, lelke’ a’ halálnak martalékává válik...”

Dorffmeister István Zrínyi halálát (is) ábrázoló, II. József császár megrendelésére, a török kiűzésének centenáriuma, 1789-re készült kupolafreskója kapcsán

végül a szerző számára világossá válik a dédunoka, a költő Zrínyi hőskölteményének tika: „a’ költészet ezen legmagasabb nemében a’ csudálatos ’s föld feletti szükségkép foglal helyet, mivel a’ történet’ nagyságától végső pontra felhevült képzelődés általjában a’ dolog természetes folyamatja előadásával meg nem elégszik...”⁷

Gyermekien naiv vízió vagy történelmi travesztia?

■ A *Zrínyi kirohanása* a képzőművészetben már százados múltra visszatekintő nemzeti témát⁸ dolgoz fel sajátos, szinte népmesei modorban. A képpel újabban foglalkozók többsége egyetért abban, hogy Csontváry alkotása a Zrínyi kirohanása téma „merőben új felfogásán alapul”, „a múlt és jelen, a szimbolikus és a konkrét világ elválaszthatatlan összességbe olvad”.⁹

A történelmi jelenet színtereként a szigetvári látogatásakor még álló Festetics-kastély „stilizált képe és naivan festett parkja”¹⁰ szolgál, ami mellé Csontváry oda-illeszti a város főterén látott gémeskutat.¹¹ A századforduló idejére utal a kastély kapuja előtt magányosan álló Zrínyi Miklós öltözete (díszmagyarja) és a kapu fölötti erkély két szélére festett, elmosódott alakok sziluettje is, amelyek Róna József szigetvári Zrínyi Miklóst ábrázoló, a budapesti Köröndön 1902-ben felállított szobrát formázzák.¹²

A kép jobb oldala erősen színpadias, amit Csontváry azzal is hangsúlyoz, hogy a Zrínyit és a török alakokat elválasztó zöld sövénnyel mintegy dobogószerűen kiemeli a kastély előtti teret. Akárha Jókai Mór *Szigetvári vértanúk* című, 1860-ban írott, de a millenniumi ünnepségeken is nagy sikerrel játszott verses tragédiájának színpadképét látnánk. A kép bal oldalán, vidékies miliőben, a gémeskút körül csoportosulnak a törökök: „az előtérben ravaszul oson egy nagy fehér szakállú. A kastély kapuboltozatában magyar katonák sorakoznak, a kapu előtt egyedül a díszbe öltözött várkapitány... Gyermekien naiv vízió, népmesék és bábjátékok világa... úgy érződik Csontváry képéből... a történettel való naiv eggyé válás, szinte kiáltja a festő: vigyázz Zrínyi, itt oldalt sandán oson egy török” – írja a festményről Németh Lajos.¹³

A képen nyoma sincs (ki)rohanásnak, a történelmi festészeti hagyományban szokásos látványos rohamozásnak, tumultuózus jelenetnek, de még küzdelemnek sem. A lovagias pisztolypárbajra készülő Zrínyitől mintha ellopták volna a dicsőséget, senki nem áll ki ellene, sőt, a gémeskúttól jobbra, egy pingvinszerű alak mögé bújó, fehér ruhás török biztos távolból, jobb keze feltartott középső ujjával „be mutat” neki.

A két világot a Csontváry-univerzum jellegzetes színei (a vakító fehér épület, az égő tető tűzpirosa és az égalja sárga-narancs árnyalata) és későbbi műveinek egyik központi motívuma, egy tűztől, füsttől meggyötört, félig elszáradt, megkettőzött fa választja el egymástól, amely itt sem csak tájképi elem, inkább Csontváry lelkiállapotának és hangulatának szimbolikus ábrázolása,¹⁴ egyúttal a közeli tragikus vég jelzése. A szimbólumok, színek és motívumok fontosabbak a képen, mint maga az elbeszélte történelmi esemény.

A *Zrínyi kirohanása* című olajfestmény a maga 82x131 cm-es méretével kicsinynek mondható, nemcsak a festő későbbi, monumentális tablóihoz, hanem a téma emblematisz ábrázolásaihoz képest is.¹⁵ Csontváry a nagyszabású romantikus koncepció helyett egyéni, bensőségeesebb, zsánerképszerű festői megoldást választott: a történelmi hőst saját kora, a millennium díszleteibe és kisszerű valóságába helyezte, egy egyenes vonalakkal, épületekkel lehatárolt szűk térbe. Ezzel Zrínyi Don Quijote-szerű gesztusával az esemény jelentősége, ha nem is kérdőjeleződik meg, sajátos megvilágításba kerül, amit felerősít az ég felhőtlen, békés kékje.¹⁶

A Zrínyi-mítosz újraértelmezése: Mikszáth, Gárdonyi és Csontváry

■ Egy internetes bejegyzés a képpel kapcsolatban azt a jogos kérdést tette fel néhány évvel ezelőtt: „Vajon Csontváry Kosztka Tivadar miért festette meg úgy ezt az eseményt, ahogy?”¹⁷ Egyes szerzők szerint Csontváry a hősrómantika heroikus pátosának ábrázolásbeli konvenciói ellen kívánt lázadni,¹⁸ ami igaz ugyan, de nem ad választ a fenti kérdésre.

A Zrínyi kirohanása téma dekonstruálása, újraértelmezése nem Csontváry tálmánya. A millennium korának nagy nemzeti Zrínyi-mítosát – aminek a megnyilvánulása volt egyebek közt Rónai József említett Zrínyi-szobrának ünnepélyes felállítására 1902-ben a Köröndön – már Mikszáth maró politikai satírja, az *Új Zrínyiasz* megfosztotta a hamis pátoszoktól.

Az *Új Zrínyiasz* keretfikciója az, hogy valamely transzcendens hiba folytán Zrínyi és a szigetvári hosók az 1898-as év elején feltámadnak és megjelennek a Millennium történelmi lázban égő Magyarországon. „Méltóságos gróf úr! Dicső hazafi! Tekintettel elfoglaltságomra, csak most foghatok tollat, hazafias örömet tolmácsolandó szerencsés föltámadása felett... Legyen meggyőződve, méltóságos gróf úr, hogy halálában is tiszteletem kimondhatatlan tárgya volt, s a miniszterségem óta megjelent tankönyvekben és olvasókönyvekben mindenütt ragyognak a méltóságod vitéz tettei, buzdításul szolgálván a tanuló ifjúságnak.” – Ezeket a sorokat Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter írja a feltámadt szigetvári hősnék a regény elején.¹⁹

A regény azzal a gondolattal játszik el, „mit csinálna az a váratlanul odacsöppent hús-vér Zrínyi Miklós, illetve mit kezdene a századvégi Magyarország egy a múltból odacsöppent valódi hőssel?”²⁰

„A csodás esemény elfogadása körüli kezdeti bizonytalanság után Zrínyit nagy rendezvényeken ünneplik meg – folytatja a regény bemutatását az irodalomtörténész. – Ennek elengedhetetlen része, sőt az első konkrétan megemlített ünnepség a Jókai-dráma, *A szigetvári vértanúk* bemutatása az ő tiszteletére. Mikszáth Zrínyijének tehát páholyból kell néznie a róla szóló dráma előadását. A történelmi reprezentáció közegébe belehelyeződik maga az elbeszélés tárgya. A tapasztalatot Zrínyi ilyen kurtán összegzi: »Egy szó se igaz az egészségből.«...

Az emlékezés ebben a közegben szükségképpen ceremoniális; nagy ünnepségsorozatot lehet szervezni Zrínyi tiszteletére (amit a fejezetcím szalmalángnak nevez), de nagyon kevés ötlete van a századvégi Magyarországnak arra, hogyan lehetne a megelevenedett történelmet a hétköznapiakba integrálni. Nevét viselheti egy banktisztviselő, szívesen látja vasárnapi ebédjei attrakciójaként egy úrgazdag polgár – és körülbelül ennyi. Minden más tekintetben azt várják tőle, hogy alkalmazkodjon a modern világhoz, legyen hétköznapi. A megoldás is az lesz, hogy egy enklávét biztosítanak az ő és vitézei számára, ahol a király személyes költségkerekének terhére középkori életet élhetnek. Csak kicsit unalmasabbat, mert minden hadivállalkozás tilos a számukra. A királyi kegyelem a börtönből szabadítja ki a hőst, de amit helyette biztosít a számára, az szintén bezártság: egy szép és kényelmes rezervátum. Bár a korabeli magyar elit éppen a történelmi folyamatosságra alapozta kivételezett helyzetének legitimitását, a regényben a történelemmel való kapcsolat illuzórikusnak bizonyul, múlt és jelen nem átjárható, a múlt legfeljebb zárványként maradhat fenn a jelenben.”²¹

Mikszáth 1897-ben kezdett a mű megírásához. Alapötletének sugallója II. Vilmos német császár 1897. szeptemberi magyarországi látogatása volt, aki több napos tartózkodása során egy ízben, a Tisza környékén tartott hadgyakorlat megtekintése után illúziókat és hamis öntudatot ébresztő militáns beszédében Zrínyit nevezte meg a hősiesség és a helytállás, az osztrák, német és a magyar közös ba-

rátság példájaként.²² A millennium historizálásával szemben születik meg Mikszáth eposzparódiája, a hamis nemzeti mítosz, a ceremoniális emlékezet megfritcskázása.²³

Azt, hogy milyen nehézségekkel kellett szembenéznie Mikszáthnak, amikor a nagy nemzeti lelkesedés közepette egy politikai satíra főhősévé tette Zrínyi Miklóst, jól mutatják a regény tervéről értesülő Tisza Kálmán miniszterelnök Mikszáthhoz intézett aggódó szavai: „talán lehetetlen feladat Zrínyit persziflálni úgy, hogy az iránta való kegyelet sehol se legyen bántóan megérintve”.²⁴

Ezt Mikszáthnak sikerült elkerülnie, azáltal, hogy Zrínyi ugyan újra kirohan és újra meghal a regény végén („és újra angyalok szárnyasuhogása hallatszik, mint »az öreg Zrínyiász« végén”), igaz nem az ellenség fő seregével és fővezérével áll szemben, csak »egy kisebb sereggel«, és a kirohanásra akkor kerül sor, amikor a háború már eldőlt egy másik hadszíntéren magyar győzelemmel, hogy a nemzeti érzés azért megkapja, ami jár neki.” A nagyszabású gesztusok azonban Mikszáthnál kicsivé és komikussá alakulnak, bemutatván, hogy a heroikus gesztusban is van valami gyerekes.²⁵

Mikszáth a korabeli történettudomány és historizmus jellemzéseként satírájában fellépteti a kor ünnepektörténészét, Thaly Kálmánt, mint a székesfővárosba érkező, feltámadt Zrínyit fogadó küldöttség tagját, akitől a szigeti leventék családtagjai sorsáról érdeklődnek („Még szinte bámulatosabb az, hogy Thaly tudja ezeket, mintsem az, hogy Zrínyiék feltámadtak” – jegyzi meg ironikusan). Máté György kérdésére, aki Kata lányáról szeretne tudni valamit, Thaly már nem tud válaszolni: „A Kata leány? Ki tudhatná azt! Itt már véget ért a Thaly tudománya. Csak nagy nemzetségfákról regél a történelem. A kis fák ismeretlenül nőnek és enyésznek el a nagy nemzeti rengetegben.”²⁶

Ez az élmény adta az alapötletet a kor másik történelmi regényírójának, a Mikszáth által felfedezett Gárdonyi Gézának az *Egri csillagok* főhősválasztásához. Mint Gárdonyi elbeszéli, 1897 nyarán a Budapest–Eger vonaton együtt utazott Szederkényi Nándorral, Heves vármegye monográfusával, akitől az egri hősnőről tudakozódott. „Szederkényi elkedvetlenedett a kérdésemtől, és szinte fájdalmas arccal felelte: – Nem találtam rájuk vonatkozólag semmi adatot. Én csak elképedtem erre a nyilatkozatra... De azt hiszem, félreértettem Szederkényit. Ő mint szívvel-lélekkel egri ember, kesztyűs grófnőket, skófiomos, sisakos Zrínyi Ilonákat és más bájos nemes hölgyeket szeretett volna a történelem homályából kiszedni és leírni a vár hősvédőinek, s hogy ilyeneket nem talált, arra mondta, hogy semmi eredményre nem jutott a kutatásával...”²⁷

Több mint jelképes, hogy az *Egri csillagok* Gárdonyi Géza ugyanabban az évben kezdte írni, amelyben Mikszáth a maga satirikus remekét: 1897-ben. Mindketten a millenniumi korszak illúziói, áltörténelmi hangulata ellenében alakították ki regénykompozíciójukat.

Két éven át tartó munkája során Gárdonyit ezért foglalkoztatta mindvégig az, hogyan lehetne olyan regényt írni, „amely nem szífnak használná a múltat, hanem inkább lámpás lenne, bevilágítana az elmúlt századok érdekes sötétségébe? Lehetne-e igaz történelmet írni regény alakjában?”²⁸ Ez magyarázza meg szívós törekvését a történelmi igazságra és hitelességre. S mert nem engedte a lelkiismerete, hogy olyan regény írjon, amelyben mind a kor, mind a benne szereplő ember „meg van hamisítva”, igyekezett beszerezni és elolvasni minden, az egri ostrommal és témával a 16. századdal kapcsolatos munkát.²⁹ Nem csak történelmi műveket és forrásokat (mint például Salamon Ferencnek a török hódoltság koráról írott könyve, Tinódinak Eger vár viadaláról szóló éneke, valamint a *Régi Magyar Költők Tára* 16. századi sorozatában megjelent munkák, Szalay Ágoston *Négyszáz magyar levele* stb.),³⁰ de az egri ostromról korábban megjelent irodalmi alkotásokat is. Minden bizonnyal újból föllapozta Vörösmarty *Eger* című epikus költeményét,

amely a hősi várvédelem kapcsán elsőként nyúlt vissza Zrínyi művészi hagyatékához (az *Afiumot* idézve) Tinódi mellett.

Az *Egri csillagokról* szólva Alszegey Zsolt, a 19. század magyar irodalmának monográfusa „eposzi aránytalanságról” beszél, s azt mondja, hogy a mű „kinő a regény formájából, a 16. század magyarságának eposzává formálódik.”³¹ Az egyik Gárdonyi-könyv szerzőjében, Kispéter Andrásban a regény „modern eposz benyomását kelti”, s egyes harci jelenetei hősi eposzra emlékeztetik.³² Egyikük sem mondja ki, ami a keletkezés időpontját, az *Új Zrínyiász* szomszédságát figyelembe véve nyilvánvaló: az *Egri csillagok* műfaji, szerkesztési mintája Zrínyi hősi eposza, a *Szigeti veszedelem*.³³

Ezek után nem meglepő (bár a történelmi tényekkel nem egyezik), hogy Dobó a regény egy helyén azt mondja vitézeinek, Zrínyinek is írt: jöjjön Egerbe. Gárdonyi a regény első részében a szigetvári Zrínyi Miklóst fel is lépteti egy álomjelenetben. Gergely deák álmodik, a Török Bálint két gyermeke mellett, a somogyvári tanulószobában eltöltött időről, s álmában megjelenik egy „rövid orrú, tüzes szemű, alacsony barna ifjú”, aki megkérdezi a Török gyerekektől: „Tudod-e még, ki vagyok én?”

– Miklós bácsi – feleli a gyerek.

– És a másik nevem?

Ferkó gondolkozva néz Miklós bácsinak puha fekete szakállára. Helyette János szolt:

– Zirinyi.

– Nem Zirinyi, te – igazítja az apja –, Zrínyi.

Mіндеz megtörtént egyszer. Néha visszaálmodjuk, ami elmúlt, és az álom nemigen változtat rajta.”

A millennium hamis historizálása ellenében Mikszáth és Gárdonyi az irodalom, míg Csontváry a képzőművészet nyelvén tett kísérletet a Zrínyi-mítosz dekonstruálására, átértelmezésére. Mikszáth és Gárdonyi felszabadítólag hatott Csontváry fantáziájára, megnyitotta az utat az újszerű festői feldolgozás előtt. Sőt, Zrínyi képe mintha egyenesen Mikszáth *Új Zrínyiászá*nak képi megfelelője lenne! Az *Athleta Christiből* Mikszáth tollán bankigazgató, Gárdonyinál szelíden Miklós bácsi, Csontvárynál magányos párbajhős lett...

Csontváry Zrínyi-képe és a mai magyar széppróza

■ Amit a hagyományos művészettörténeti megközelítés nem mondott ki Csontváry Zrínyi-képéről, nevezetesen, hogy az a modernitás, a posztmodern egy sajátos megnyilvánulása, azt a mai magyar széppróza két jeles alkotója is megtette, akiket megihletett a cím és látvány kiáltó ellentéte, valamint a festmény időtlensége, panoptikumszerűsége.

Garaczi László *A mennyország térképe* című írásában voltaképp a festmény ironikus leírását adja; iróniájának egyik fő forrása, hogy a képet a téma irodalmi megjelenítésének konvenciói (jelesül Zrínyi eposza) szerint olvassa, és ezeket kéri számon: „A szigetvári hős egy parasztkorok kúria előtt álldogál kényelmes testtartásban, csípőre tett kézzel, egymagában. Másik karja előrenyújtva, hihetnők, amerre a pogányt sejtí, markában kurta pengéjű szablya, ám e szabja inkább tör, sőt még inkább papírvágó kés, annál is inkább, mert ha figyelmesen szemügyre vesszük, egy papírfecnit látunk a hegyére tűzve, ami ugyanúgy lehet a megboldogult Szulejmán utolsó ultimátuma, mint a mennyország térképe, és a kés nem is a törökre, hanem egy gondosan ápol, egzotikus növényre mutat az udvar közepén...”

Térjünk át a török ármádiára. A legközelebbi harcos egy hétrét görnyedt, vattaszakállú aggastyán, akit éppen magával ránt a földre a kezében tartott

pálcavékony fustély. Végső pillantásával döbbenet és vágyakozva búcsúzik egy hordóba állított pálmacsemetétől, ami ezen az éghajlaton és ebben a vérzivataros században valóban meglepő és vigasztaló látvány egy ostromlott végvár kapujában. Maga Zrínyi Miklós is egy ilyes növényre mutat, mintha azt mondaná, aki a citromfához nyúl, halál fia. A török hadsereg maradéka egy hortobágyi gémeskút körül téblábol, és a hősiesség pózokat próbáló várkapitányt fürkészi kérdőn. Egyikük a kútkávéba kapaszkodik a részeket tohonya igyekezetével, másikuk a villásrúdnak dől, a többiek a kút fedezékében rezignált mosollyal készülődnek valamire. Egy janicsár a középső ujját az ég felé döfi, mely a sötét középkorban azt jelentette: »kalánfűlű ördög«. A többség azonban vállra vetett karabéllyal bámulja a vár előtt lebzselő tollsüveges idegent a térképpel, aki olyasmire gondolhat éppen, hogy Szigetvár immár a magyar korona legvakmerőbben csillogó ékköve marad az idők végezetéig.³⁴

Horváth Viktor egy esszéjében Garaczi képleírását gondolja tovább egészen az abszurdig, Csontváry képbe tolakodását, majd kivonulását érzékeli és ennek konzekvenciáit írja meg: „Festett egy reformkori vidéki kúriát, elé egy kis pázsitot, amelyet a városi háza vagy a patikája előtti terecskén látott, annak a közepébe két elegáns trópusi kultúrnövényt dézsában, a ház elé gondosan nyírt örökzöld élősvényt, elképesztő módon még átjárócska sincs a sövényen, amin a házba (várba) be lehetne jutni, amúgy pedig simán át is lehet lépni a sövényt, szóval jelképes, mindenestre jelzi az előkelő háziak igényét: hagyjanak bennünket békén, mi nem foglalkozunk a kintiekkel, senki ne jöjjön közelebb. Azonban a külvilág szemlátomást akarja ezt a fennhéjázó társaságot, és már gyülekezik is az udvaron, a turistalátványosság szerű gémeskút körül – ám a gondosan ápolat élősvény egyelőre visszatartja a rámenős csürhét, mint kereszty a vámpirokat.

Ezek a népek itt nem Krafft, Székely és Hollósy sátáni iszlám harcosai, hanem a háziúr török vendégmunkásai. Valószínűleg elégük lett az alacsony munkabérből, a nagyképű tulajdonosból; talán iszlám fundamentalisták befolyása alá kerültek...³⁵

A kispróza innen a *Szigeti veszedelemből* és Mikszáth *Új Zrínyiászából* merítve Zrínyi és a török vendégmunkás kertész dialógusává válik. Ahogyan Miklós bácsiból Mikszáthnál bankigazgató lesz, Horváth Viktornál gazdag munkáltató, aki rárivall a kertészre „dédunokája, a költő modorában”. Képzelt párbeszédük lezárásaként az engedetlen szolga „kaján vigyorral” középső ujját mutatva gazdájának így felel:

*Húzhatsz ki a képből, mert a festő bement,
csúful össze főstött múltat, mesét, jelent,
posztmodern módira mindent össze kevert;
ez mutatom neked, akármit is jelent.*

Horváth Viktor szellemes, a szöveg alatt, rejtve a költő Zrínyit, Garaczit és Mikszáthot egyaránt felidéző esszéje szerint: „Peter Krafft a féktelen dinamizmus illúziójával, Székely Bertalan pátosszal kevert realizmussal, Hollósy Simon sejtelmes-impreszionista viharzással vakít. Csontváry az egyetlen, aki bevallja: emberek, ez itten a másvilág, kiestünk a történetből, itten én beszélek, Zrínyi én vagyok, a másik Zrínyi is én vagyok, de még ez se biztos, mert lehet, hogy nincs is külön két Zrínyi, mindenestre ez itt az örökkévalóság, megálltunk, a vitézek extázisban vannak, nyugi, ők észre sem veszik, hogy lefagytak, csak mi nyertük meg ezt a képet az időből a térnek.”³⁶

■ JEGYZETEK

1. A kép címét nem Csontváry adta, hanem utólag, a művészettörténeti szakirodalom. Peternák Miklós: *Csontváry: Zrínyi kirohanása. Archaipologia Hungarica N° 5. Részlet*. In: „Visszhangot ver az idő

- ben.” Hetven írás Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára. Szerk. Bengi László, Hoványi Márton, József Ildikó. Kalligram, Pozsony, 2013. 74.
2. „A szigetvári kirohanást ábrázoló festményét nem tartotta Csontváry kiállításra méltónak” – írta Németh Lajos, aki a művet „a pusztulás ábrázolásának naiv, patológikus jellegű” képének nevezi. Németh Lajos: *Csontváry Kosztka Tivadar*. 2., bőv., átdolg. kiad. Corvina, Bp., é. n. 73. Lásd még Romváry Ferenc: *Csontváry Kosztka Tivadar*. Alexandra, Pécs, 1999. 37.
3. Horváth Viktor: *Csontváry kirohanása. Zrínyi kirohanása c. művéről*. Új Művészet XIV. (2013) 5. sz. (május) 22.
4. Drescher J. Attila: *Csontváry: Zrínyi kirohanása*. Irodalomismeret 10. (1999) 1–2. sz. 234–237; Aknai Tamás: *Sense of drama or abilities of the representation. (Csontváry: Zrínyi kirohanása 1903 című kép problémái)* előadás, 2001. május 25-én a kolozsvári nemzetközi konferencián, ill. 2015. június 25-én Pécsen: https://youtube.com/watch?v=Nwzbl_skrY (a letöltés időpontja: 2018. 05. 22.); Horváth Róbert: *Az isteni megnyilvánulás és a szuverenitás festője: Csontváry*. In: Tradíció. A Metafizikai Tradicionalitás Évkönyve. Kvintesszencia Kiadó, Debrecen, 2002. <http://mek.oszk.hu/00-100/00138/00138.htm> (a letöltés időpontja: 2018. 05. 20.); Tüskés Gábor: *A két Zrínyi Miklós ikonográfijának megújítási kísérletei a 18–20. században*. In: *Építész a kőfejtőben. Architect in the Quarry*. Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára. Studies Presented to Péter Dávidházi On His Sixtieth Birthday. Szerkesztette / Edited by: Hites Sándor, Török Zsuzsa. reciti, Bp., 2010. 293–295; Füzi Izabella – Török Ervin: *Bevezetés az epikai szövegek és a narratív film elemzésébe. Verbális és vizuális intermedialitás: törés, fordítás vagy párbeszéd? Hüpothézis és ekphraszisz: a fordítás alakzatai*. c. fejezet <http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/media-tar/vir/tankonyv/tartalom.html> (a letöltés időpontja: 2013. 10. 25.); Peternák: i. m. 74–83.; Bellák Gábor: *Zöld szamár és hűlő víz. Humor a művészetben*. Előadás a Magyar Nemzeti Galériában, 2013. 04. 11-én; Zegernyei: *Csontváry és Rerih. Festők a történelem nyomában*. Nyelv és Tudomány 2013. 08. 02. <http://www.nyest.hu/rehivrek/festok-a-tortenelem-nyomaban?comments> (a letöltés időpontja: 2018. 05. 15.)
5. Németh: i. m. 73.
6. Uo. Németh Lajos mellett Aknai Tamás is feltételezi, hogy Csontváry egy hősiesség, nagy kompozíció tervével utazott le Szigetvárra, és eredeti szándéka szerint a millennium nemzeti mitológiáját akarta gazdagítani. Aknai: i. m.
7. Vörösmarty: *Szigetvár* c. verse alatt, Sissay aláírással: „Naplómból egy pár későbbi hozzáadással”. Athenaeum, 1. évf. 1837. II. félév 21. sz. szeptember 10.
8. Erről lásd Galavics Géza: *A Zrínyi kirohanása téma története. (Peter Kraft képe és hatása)*. In: *Művészet Magyarországon 1830–1870*. Katalógus. Kiállítás az MTA Művészettörténeti Kutatócsoport és a Magyar Nemzeti Galéria közös rendezésében. Szerk. Szabó Júlia, Széppályi F. György. MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, Bp., 1981. 61–65; Tüskés Gábor: *A szigetvári és a költő Zrínyi Miklós képi ábrázolásai*. In: *A Zrínyiek a magyar és a horvát történelemben*. Szerk. Bene Sándor, Hausner Gábor. Zrínyi, Bp., 2007. 239–261. (németül: *Zur Ikonographie der beiden Nikolaus Zrínyi*. In: *Militia et Litterae: Die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa*. Hrsg. v. Wilhelm Kühlmann, Gábor Tüskés. Max Niemayer Verlag, Tübingen, 2009. [Frühe Neuzeit, 141.] 319–387.), valamint Uó: *A két Zrínyi Miklós...* i. m. 293–295.
9. Tüskés: *A két Zrínyi Miklós...* i. m. 294.
10. Németh: i. m. 73.
11. Egy 1900-as évekbeli való szigetvári képeslap sáros porfészekként ábrázolja a várost, főterén egy gémeskúttal, úgy, ahogyan azt Csontváry is láthatta. A képeslap reprodukcióját közli: Drescher: i. m. 236.
12. A klasszicista kastélyhomlokzat mögött magasodó, tűznyelők nyaldosta gótikus torony pedig alighanem a Városligetben ekkoriban fölépített Vajdahunyad Vár történelmi épületcsoport hatására került a képre. Aknai Tamás megfigyelése. Aknai: i. m.
13. Németh: i. m. 73.
14. Drescher: i. m. 234.
15. Johann Peter Krafft 1825-ben elkészült *Zrínyi kirohanása* című kompozíciójának mérete például 455x645 cm, Székely Bertalan azonos témájú 1885-ös vásznáé 200x353 cm. Oton Iveković horvát festő 1890-ből való kirohanás képe: 178x118 cm. Alfons Mucha 1913-ban elkészült *Szláv eposz* című, hűsz monumentális festményből álló sorozatának egyik vásznán szintén megfestette Szigetvár ostromát. Mindössze Hollósy Simon 1896-ban készült olajfestménye tér el ezektől jelentősen, amelynek mérete: 23,5x36 cm. Csontváryt később is erősen foglalkoztatta a háború és a csataképfestés témája. Az első világháború éveiben papírra vetett *Ki festhet csataképet?* című feljegyzéseiben leírta a monumentális történelmi festmény elkészítésének feltételeit: a festék kémiaiájának, a világító színeknek, a meleg és hideg árnyékának az ismerete stb. mellett például egy nagy helyiség bérlése is szerepel. Németh: i. m. 238.
16. Csontváry ábrázolása Mihail Fjodorovics Larionov (1881–1964) orosz származású konstruktivista művész ugyanekkor tájt festett primitivistái képeivel állítható párhuzamba, amelyeknek ihletője az orosz népművészet (a népi játékok és a gyermekrajzok), a primitív népek művészete, gyakori témája a kisvárosok mindennapi világa, a sétáló polgárok, mesterek és katonák. Larionov *A tisztai fodrász (Официрский парикмахер)* című, 1907-ben készült képe, amelyen egy fodrászszékben ülő huszártiszt után igyekszik megőrizni tekintélyét, miközben a feje fölött tartott ollóval a fodrász mintha éppen lefejezésére készülne, éppoly pimasz módon mosolyogja meg az első világháború előestéjén a huszár mítoszát, mint Csontváry a Millennium idejének Zrínyi-képét.

17. Pásztor Attila kommentje Szigetvár 1566. évi ostromáról a Rubicon-online-ban és nyomában a Hír24 2013. augusztus 8-i számában közölt megemlékezés kapcsán: [http://www.hir24.hu/tudomany/2013/08/06/hetszaz-magyar-rohant-a-halalba/#comments_\(A_letoltés_időpontja:_2013._10._25.\)](http://www.hir24.hu/tudomany/2013/08/06/hetszaz-magyar-rohant-a-halalba/#comments_(A_letoltés_időpontja:_2013._10._25.))
18. Drescher: i. m. 235.
19. Mikszáth Kálmán: *Új Zrínyiász*. In: *Mikszáth Kálmán Összes Művei*. Szerk. Bisztray Gyula, Király István. 10. *Regények és nagyobb elbeszélések*. S. a. r. Király István. Akadémiai, Bp., 1957. 70–71.
20. Hajdu Péter: *A szigetvári hős feltámadása*. Mikszáth és az *Új Zrínyiász*. Forrás. Irodalom – Művészet – Tudomány. 42. (2010) 5. sz. 45.
21. Hajdu: i. m. 45–46.
22. „Rokonszenves érdeklődéssel kísérjük mi otthon – mondotta többek között II. Vilmos az 1897. szeptember 21-i díszebéden mondott felköszöntőjében, Budapesten – a lovagias magyar nemzet történelmét, melynek hazaszeretete közmondásossá vált, amely küzdelemmel teljes múltjában a kereszt védelmére életét és vagyonát feláldozni sohasem habozott. Oly nevekre, mint Zrínyi Miklós és Szigetvár, még ma is hangosan földobban minden német ifjú szíve.” Mikszáth: i. m. 283.
23. Hajdu: i. m. uo.
24. Uo. 44.
25. Hajdu: i. m. 46.
26. Mikszáth: i. m. 75.
27. Gárdonyi Géza: *Tükörképeim*. (Önéletírások, karcolatok, esszék) S. a. r. Z. Szalai Sándor és Tóth Gyula. Szépirodalmi, Bp., 1965. 611.
28. Gárdonyi József: *Az élő Gárdonyi*. II. Dante, Bp., 1934. 18.
29. „Végre, hogy napok múltával sem tudtam szabadulni a nyomástól, előszedtem az én kis könyvesházból minden olyan történelmi munkát, amely Eger ostromáról beszél, és hát meg is vigasztalótam. Megtaláltam ugyanis, hogy a híres ostromban csakugyan vitézkedtek, ha nem is grófnók, nem is nemes rendűek, de mind nők, magyarok...” Gárdonyi G.: *Tükörképeim*. i. h.
30. Nagy Sándor: *Adalékok Gárdonyi regényírói módszeréhez*. (Az Egri csillagok és forrásai.) Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve VII Eger, 1961. 391–400; Uő: *Gárdonyi Géza történelmi regényeiről*. In: *Emlékkönyv Gárdonyi Géza születésének 100. évfordulójára*. Szerk. Nagy Andor. Bev. Bóka László. TTT Heves Megyei Szervezete, Eger, 1963. 75–104; Z. Szalai László: *Gárdonyi műhelyében*. Szépirodalmi, Bp., 1970. 137–161.
31. Alszegehy Zsolt: *A XIX század magyar irodalma*. Szent István Társulat, Bp., 1923. 268.
32. Kispéter András: *Gárdonyi Géza*. Gondolat, Bp., 1970. 71.
33. A regényben megtalálható majd minden a hősi eposzra jellemző jegy és kellék. Főszereplője egy rendkívüli képességű hős, illetve azok egy csoportja. (az egri vitézek) akik az egész nemzet életére kiható tettet hajtanak végre. A török talizmán a regény cselekményét továbblendítő csodás elem funkcióját tölti be. Vannak késleltető epizódok, illetve epikusan elkülönülő epizód szereplők, van seregszám (enumeráció), török és magyar, sőt még az állandó jelzők (*epitheton ornans*) szerepében álló visszatérő hasonlatok is vannak, például Mecsek jellemezésében, akit egy helyütt Dobó, másutt Bornemissza a bikához hasonlít. Utóbbi ezzel a heroikus eposzi képpel: „A föld szinte rengett a lépései alatt.” S talán a legérdekesebb vonása a regénynek, az eposzi előrejelzések (*anticipációk*) egész szövevénye.
- A *Szigeti veszedelmet* követi az *Egri csillagok* szerkezete is. Ezért nem a várostrom közepén, 'in medias res' kezdődik, jóllehet volt olyan változat is, de azt Gárdonyi elvetette. A regény, akárcsak az eposz, két fő részre tagozódik. A három fejezetből (*Hol terem a magyar vitéz? Oda Buda! A rab országn*) álló első rész, mely az előzményeket rajzolja és a szereplőket seregelteti, megfelel az eposz első hat énekének. Mindkettő időben és térben távolról, több szálról indítja el a történetet. Zrínyi a szultán udvarából és Szigetvárról, Gárdonyi a Mecsek aljáról (majd Szigetvárról) és a Szultán udvarából. Zrínyi a hadi eseményeket egész Magyarország területére kiterjeszti, azért, hogy már az eposz első részében a nemzeti életében sorsdöntő fontosságúvá avathassa a hősi várvédelmet. A *Szigeti veszedelem* II. énekében Palota ostromáról esik szó, később a tiszántúli Gyula elfoglalásáról. Az *Egri csillagok*ban ugyanazt a szerepet játssza Buda (az ország központja!) elestének a beiktatása. Palota ostroma nem csak az eposznak, a regénynek is az alapvető pillére, ez indítja el az események Egerre zúduló lavinaáradatát.
- A cselekmény kibontakozása, a szigeti veszedelmének és az egriek diadalmának az ábrázolása az eposz, illetve a regény második fejeben valósul meg. A magyar irodalom legklasszikusabb várostromleírása Zrínyié, következésképpen Gárdonyi magától értetődően rabolja meg a *Szigeti veszedelmet*, annak is elsősorban az V–VII. énekét.
34. Garaczi László: *A mennyország térképe*. In: Uő: *Nincs alvás!* Pesti Szalon, Bp., 1992. 68–69. Lásd: Füzi-Török: i. m.
35. Horváth V.: i. m. 20–22. Mint az íráshoz fűzött megjegyzésből kiderül, a *Zrínyi kirohanása* c. festmény Nagy András pécsi esztéta, művészettörténésznek a Kávéházi esték sorozatában tartott egyik előadása nyomán került a szerző elé.
36. Horváth V.: i. m. 22.